

УДК 130

Шапаренко О. В.

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Рассмотрены этапы становления социального государства в Западной Европе и Северной Америке, определены основные параметры социального государства и приведена его современная концепция. Автор делает вывод, что развитие социального государства в Украине должно быть одним из механизмов формирования гражданственности.

Ключевые слова: *социальное государство; открытость, демократизм и либерализм власти; гражданское общество.*

The phases of social state formation in the West Europe and in the North America are examined and the main operation factors of social state are determined; the modern concept of social state is adduced. Author draws a conclusion that the development of social state in the Ukraine has to be the one of mechanism of citizenship forming.

Key words: *social state; openness, democratism and liberalism of the power; civil society.*

Актуальність теми зумовлена складними соціокультурними процесами, що відбуваються в українському суспільстві на сучасному етапі становлення демократичного, громадянського суспільства. Чинна Конституція України в ст. 1 визначила нашу державу як демократичну, соціальну, правову. Це конституційне положення поставило перед суспільством актуальне завдання формувати громадянина саме такої держави. Для вітчизняної науки поняття «соціальна держава» є новим, оскільки у філософській традиції радянських часів домінували поняття «радянська держава», «соціалістична держава». Внутрішніми характеристиками соціалістичної системи були повна професійна зайнятість населення, гарантія державного пенсійного забезпечення, безкоштовна освіта, медичне обслуговування й т. ін. Проблеми соціально-правового захисту населення як самостійної проблеми за радянських часів не існувало. Зміни суспільного й державного устрою спричинили значні зміни в соціальному становищі людей, обумовили проблеми, пов'язані з соціально-правовим захистом населення.

Мета статті – показати генезу поняття «соціальна держава», окреслити її ознаки на сучасному етапі, визначити роль держави у побудові громадянського суспільства.

Стан наукової розробленості теми. У сучасний період соціальна держава є предметом зацікавленості представників різних галузей суспільної науки: правознавців, політологів, економістів, соціологів, філософів. Вагомий внесок в розробку цієї проблеми зробили такі вчені, як С. Алексєєв, В. Бабкін, М. Баглай, Д. Белл, К. Гаджієв, Дж. Гелбрейт, Р. Дарендорф, С. Калашников, М. Козюбра, М. Копейчиков, І. Ледах, П. Рабинович, Г. Ріхтер, А. Сіленко, В. Четвернін, І. Яковюк та ін. У нашому дослідженні поняття соціальної держави є суттєвим, оскільки для формування рис громадянина сучасної України необхідно окреслити риси тієї

соціальної держави, до якої рухається наша держава на сучасному етапі свого розвитку згідно з Головним Законом країни.

Термін «соціальна» характеризує саму сутність держави, свідчить про більш глибокий зміст зв'язків держави і суспільства, держави і людини, засвідчує реальний правовий статус людини і громадянина. Для фіксації цієї характеристики держави дослідники використовують також поняття «соціальна правова держава», «держава загального добробуту», «держава допомоги» тощо. При цьому одні автори вважають поняття за синонімічні (М. Копейчиков, І. Яковюк), інші розглядають державу загального добробуту як модель соціальної держави (від найменш досконалої моделі позитивної держави – через соціальну державу – до соціальної держави загального добробуту: Н. Фурніс, Т. Тилтон, О. Скрипнюк), треті вважають державу загального добробуту одним із етапів розвитку соціальної держави (В. Гутнік, С. Калашников, А. Сіленко). Німецький учений Лоренц фон Штайн у 1850 році, вводячи поняття «соціальна держава», зазначав, що соціальна держава «...повинна підтримувати абсолютну рівність у правах для всіх суспільних класів, для окремої приватної особистості за допомогою своєї влади. Вона зобов'язана сприяти економічному й суспільному прогресу всіх своїх громадян, бо розвиток одного виступає умовою розвитку іншого, і саме в цьому розумінні йдеться про соціальну державу» [1, с. 62].

Нагадаємо, що поняття «громадянське суспільство» виникло у зв'язку з появленням громадянина як самостійного й політичного діяча, який має певні права й обов'язки. У вузькому й власному значенні поняття «громадянське суспільство» використовують представники різних наук – політології, права, філософії, соціології. В рамках філософського й соціологічного пізнання громадянське суспільство визначають як «форму спілкування (форму суспільних відносин), суспільну (соціальну) організацію, соціальну систему (цілісний соціальний феномен)». Ідеальне громадянське суспільство в науковій літературі розглядають як «суспільство вільних, суверенних особистостей, їх незалежних організацій, які здійснюють свою діяльність на засадах рівності й взаємної користі» [2, с. 23]. Отже, порівнюючи значення цих двох понять, можна зробити висновок про те, що соціальна держава – це такий державний устрій, що забезпечує існування й розвиток справді громадянського суспільства.

Соціальні функції держави – це цілеспрямована діяльність держави на задоволення конкретних потреб людей. Власне соціальні функції стають притаманними державі лише на певних стадіях розвитку виробничих відносин, коли людина перестає бути «знаряддям праці» і стає суб'єктом трудової діяльності. Зміна місця людини в структурі продуктивних сил пов'язана з появою нового еволюційного типу індустріальної держави і датована першою третьою XIX сторіччя. Поява терміна «соціальна держава» стало принциповим моментом в усвідомленні змін, що сталися в самій природі держави. Він відобразив перехід від «поліцейської» держави, «держави суспільного договору» до держави, що здійснює соціальні функції.

У 80-х роках XIX сторіччя поряд з терміном «соціальна держава» з'являється інший термін – «держава добробуту». Ці два терміни виражають одну і ту ж сутність держави і не конкурують один з одним. Першорядним для них виступає наділення

громадян соціальними правами, а держави – соціальною відповідальністю. Теоретичне поняття соціальної держави складається поступово, відповідно до усвідомлення громадянським суспільством об'єктивної потреби в зміні сутності держави.

Й. Амбер створив класифікацію етапів розвитку держави добробуту, визначивши серед них такі:

1-й етап (1800–1880 роки) – передісторія становлення соціальної держави, знаменується ухваленням політичних рішень, що відкрили шлях до її започаткування;

2-й етап (1880–1914 роки) – початок розбудови соціальної держави, уведення принципів соціального страхування для робітників, об'єднаних у профспілки;

3-й етап (1918–1960 роки) – розширення соціальної діяльності держави;

4-й етап (1960–1975 роки) – прискорення темпів її розвитку. Він супроводжується процесом формування соціального права й прийняттям значної кількості міжнародно-правових документів, що регулюють відносини у соціальній сфері;

5-й етап (почався з 1975 року) – уповільнення темпів розвитку соціальної держави, що було пов'язано зі зниженням темпів економічного зростання, зростанням безробіття, низкою демографічних змін, кризою соціалістичної системи [3, с. 23].

У міру того, як у XIX й XX сторіччях соціально-політичні конфлікти й глобальні проблеми стали набувати планетарних масштабів, процеси соціалізації держави, її структур й інститутів стали захоплювати сучасні індустріальні країни. Наймогутнішим імпульсом, що різко прискорив ці процеси в XX сторіччі, стала Велика Жовтнева соціалістична революція. Вона дала поштовх розвитку нових механізмів й інструментів соціальної держави за допомогою виникнення радянської форми демократії й вражаючих результатів соціальної політики держави.

У 30-ті роки не тільки в Радянському Союзі, але й в інших країнах, у першу чергу промислово розвинутих, почалися інтенсивні пошуки нових соціально-політичних технологій. Історична, національна, соціокультурна специфіка в кожній конкретній країні по-своєму відбивалася в соціальних інноваціях, формах, механізмах взаємодії суспільства й державних інститутів. Але суттю й напрямком цих процесів було загальне прагнення – уникнути великомасштабних соціальних конфліктів шляхом узгодження інтересів, збереження ресурсів і створення ефективних соціально-політичних механізмів на національному й міжнародному рівнях.

У США уряд президента Ф. Рузвельта в 1933–1938 роках, щоб ліквідувати світову економічну кризу й пом'якшити протиріччя американського капіталізму, впровадив політику «Нового курсу», що сполучала методи щодо посилення державного регулювання національної економіки й активної соціальної політики. В основі цієї політики лежали ідеї англійського економіста Дж. Кейса, який обґрунтував необхідність державного втручання в соціально-економічну сферу з метою запобігання економічних криз, та безробіття, підвищення добробуту населення через перерозподіл доходів між різними соціальними групами [4, с. 11]. У першій половині XX століття, ще в часи панування націонал-соціалізму, ідеї соціального ринкового господарства одержали розвиток у школі неолібералів у Німеччині. Уже в 1932 році

Олександр Люстов сформулював принципи неолібералізму. В 1937 році професори Франц Біль, Вальтер Ойкен і Ганс Гросман-Дерт публікують серію робіт, у яких показали, що основне завдання держави полягає в усвідомленому формуванні соціально орієнтованого політичного й економічного порядку.

У другій половині ХХ століття теоретичні й практичні пошуки шляхів розбудови соціальної держави як засобу, що дозволяє уникати нових глобальних конфліктів, почалися практично у всіх ідейно-політичних плинах суспільної думки. Західна Німеччина, зруйнована війною, пройшла період прискореної соціально-політичної реабілітації й почала стійко розвиватися на базі традиційних німецьких цінностей, у фундаменті яких лежала етика протестантизму. Там був створений такий соціальний й економічний порядок, що забезпечив високу мотивацію праці, вражаючі темпи виробництва, технологічне відновлення й ефективно діючу систему соціального захисту.

Соціально орієнтоване ринкове господарство виникло й успішно розвивається у Японії. Фактори виробництва: праця, земля й капітал – в окупованій Японії були вдало накладені на систему національної корпоративної моральності й етики. Така комбінація дала дивні результати. Японська система управління персоналом на великих і дрібних фірмах у своїй основі використовує сучасні й традиційні для японського суспільства принципи й методи соціального керування.

Свій особливий шлях у світовому соціальному русі знайшла шведська модель, основні вузли й конструкції якої заклав У. Пальмі в 1975 році. Основну мету шведських соціал-демократів сформулював Е. Вігфорес, вона відбиває ідеї функціонального демократичного соціалізму – «змінити економічну організацію буржуазного суспільства таким чином, щоб право ухвалення рішення на виробництві було в руках усього народу, щоб більшість звільнилася від влади меншості, яка володіє капіталом, і на основі нового типу економіки створило суспільство, засноване на співробітництві громадян на принципах волі й рівноправності» [5, с. 10].

Другий подих одержала китайська соціалістична модель розвитку після того, як традиційні форми соціальної організації суспільства, регульований державою ринок і створений індустріальний потенціал були задіяні в балансі інтересів суспільства, держави й особистості. Китайська держава знайшла механізми соціального розвитку, які дозволяють забезпечувати в суспільстві стійкий консенсус інтересів і високу мотивацію праці.

Отже, історія переконливо показує, що ефективна соціальна держава утворюється за умови вільної взаємодії членів суспільства з політикою держави, спрямованою на узгодження інтересів, створення матеріальних умов й духовних факторів реалізації потреб. Як і ринок, у кожній окремій країні соціальна держава проходить свій історичний шлях розвитку й набуває своїх особливих національних форм.

Сучасний період розвитку соціальної держави, як слушно зазначає С. Калашников, з одного боку, відображає процеси зростання ролі інститутів громадянського суспільства і посилення неоліберальних ідей, а з другого, – закінчився в середині 90-х років розмежуванням понять «держава добробуту» і

«соціальна держава» [1, с. 80]. «Держава добробуту» стала мішенню для критики як з боку неолібералів, так і з боку соціал-демократичних політиків, які усвідомили економічну неможливість реалізації принципу загального добробуту й небезпеку утриманських настроїв у суспільстві. Поняття ж «соціальна держава» відображає наявність у державі певного набору специфічних цілей, властивостей і функцій, які не можуть бути зведені до устремління до загального вирівнювання у високому рівні життя. Воно залишається провідним у визначенні держави, яка має високий евристичний та практичний потенціал.

Із середини 90-х років ХХ сторіччя формуються нові уявлення про соціальну державу як механізм «зняття протиріч» між законами ринку і соціальними цілями. На відміну від держави «загального добробуту», сучасна соціальна держава прагне відмовитись від своєї патерналістської ролі, зорієнтована на викорінення утриманських настроїв і спрямована на створення сприятливих соціальних умов перш за все через соціально орієнтоване ринкове господарство. Сутністю ж соціальної держави є її обов'язок сприяти самостійності й відповідальності кожної особистості, а також надавати соціальну допомогу тим громадянам, котрі не зі своєї вини неспроможні відповідати за стан свого добробуту. Таким чином, у соціальній державі на відміну від держави загального добробуту зроблено наголос на відповідальності індивіда за свій добробут. Деякі дослідники називають соціальну державу «державою можливостей» [4].

У сучасному світі основними параметрами соціальної держави будь-якого типу прийнято вважати:

- розвинену систему страхових соціальних відрахувань і високий рівень податків, що формують бюджет і розміри бюджетних відрахувань на соціальну сферу;
- розвинену систему послуг і соціальних служб для всіх груп населення;
- розвинену правову систему, де здійснено поділ влади, чітку реалізацію функцій кожної гілки влади; наявність нормативно-правової бази соціальної роботи, взаємодію державних органів, громадянського суспільства й приватних ініціатив [6, с. 10].

Сучасну концепцію соціальної держави можна сформулювати таким чином: відкритість, демократизм і лібералізм влади; громадський мир і соціальна злагода; адресний соціальний захист населення. Держава виступає гарантом існування громадянського суспільства. Отже, розвиток соціальної держави в Україні відкриває широкі перспективи та має бути одним з головних механізмів формування громадянськості. Дії всіх державотворчих установ, спрямовані на розвиток соціальної держави, сприятимуть формуванню громадянина такої держави.

Відомий дослідник проблем громадянськості Ю. Габермас визначає громадянське суспільство як динамічну, різнорідну сферу, таку, що співпрацює з державою та має своєю головною функцією в процесі комунікації структур громадськості займатися постійним пошуком консенсусу, шляхом дискурсу приходити до нових відносних істин, актуальних на даному етапі, доводити їх до державної влади. В українських наукових колах останніх років формування громадянського суспільства пов'язують зі створенням правових, соціальних,

політико-економічних передумов демократичного розвитку, з плюралізмом й роздержавленням, зі утворенням змішаного, або відкритого, суспільства. З точки зору С. Кириченко, проблеми взаємозв'язку держави, суспільства та індивіда є фундаментальними для будь-якого соціуму. Безумовно, вони є визначальними для розбудови української держави та громадянського суспільства загалом [7, С. 12]. Таким чином, саме людина та суспільство створюють механізми самоорганізації й самореалізації в межах існуючого правового поля. Якість їх рішень і характер вчинків залежать від ступеня розвиненості правосвідомості. Громадянське суспільство по суті уособлює ступінь самоорганізації людської спільноти на ґрунті чинного законодавства та традицій.

Отже, громадянин повинен усвідомити цінність права як невід'ємного атрибуту демократичної правової держави. З другого боку, суспільна правова свідомість має сприймати і визнавати інструментальну функцію права як засобу вирішення наявних протиріч. У цьому контексті цілком справедливо визначає роль держави відомий філософ С. Л. Франк. Він підкреслює, що держава служить не будь-якій абстрактній меті, а утвердженню цілісної правди, внутрішньому, духовному розвитку суспільства, а громадянське суспільство уособлює не лише зовнішній засіб щодо задоволення інтересів окремих людей, а саме необхідну форму громадянського співробітництва, форму служіння, здійснення об'єктивної правди [8, с. 299].

Визнаючи пряий й опосередкований взаємозв'язок громадянського суспільства й виховання громадянськості, необхідно дуже обережно підходити й до запозичення нових політичних й культурних цінностей.

Розбудова громадянського суспільства на сучасному етапі її розвитку має свою специфіку й особливості. Американський дослідник Дж. Патрік відмічає, що розвиток громадянського суспільства третьої хвилі демократії (за С. Хантінгтоном) ускладнений низкою проблем: залежністю від зовнішніх джерел фінансування; неадекватним розповсюдженням інформації й комунікаційних технологій; низьким рівнем соціального капіталу; етичною й релігійною розрізненістю, що заважає людям на локальному рівні формувати ефективно діючі асоціації з представниками різних етичних груп або конфесій; недостатніми гарантіями конституційних прав, таких, як свобода друку, зібрань та асоціацій [9, Р. 165]. Сюди можна віднести й недостатню розвиненість системи демократичної громадянської освіти, виховання й освіти населення. На думку професора І. Голосніченко, Україна не має достатніх механізмів регулювання суспільних відносин у сфері державного управління й адміністративного права, а також у соціально-економічній сфері [10, с. 24].

У процесі становлення незалежної української держави народ отримав свободу, але, на жаль, не навчився нею користуватись, реалізуючи свої конституційні права. На думку І. Осики, правовий нігілізм настільки міцно заволодів свідомістю людей, що «вивести» його звідти найближчим часом не можливо. Але можна послабити його позиції, рішуче діючи за такими напрямками:

- необхідно негайно припинити «війну законів»: у масштабі всієї держави закони та інші нормативні акти повинні бути приведені у відповідність з Конституцією й один з одним;

- у діяльності правоохоронних органів необхідно забезпечити панування законності;

- негайно припинити волонтаристичний стиль керування і володарювання: не використовувати «директивних» методів, що переступають через право;

- удосконалити механізми реалізації правових норм, спираючись насамперед на правові процедури;

- використовуючи засоби масової інформації, розпочати активну боротьбу з протиправними настановами у поведінці, пропагувати законслухняність [11, с. 101].

Крім того, до специфіки України можна віднести той факт, що практично всі процеси, від економіки до соціальної сфери, замкнені безпосередньо на державі, її «патерналістській» ролі у житті суспільства. Це обумовлене, скоріше, радянським тоталітарним режимом, ніж культурно-історичною традицією. Специфіка сучасного періоду в Україні в тому, що держава відіграє важливу роль у розбудові громадянського суспільства. На нашу думку, роль сучасної держави в становленні громадянського суспільства полягає у визначенні відповідної освітньої політики щодо освіти й виховання майбутніх громадян, у вихованні їх громадянської й правової культури. Саме громадянин, який дотримується правових норм, здатен стати запорукою поступального розвитку демократичної, правової держави.

Правове виховання спрямоване на фіксацію у свідомості людини таких настанов, які є своєрідними орієнтирами в повсякденному житті:

- повага до закону та законності, ставлення до них як до вищих соціальних цінностей, без яких неможливо реалізувати себе цивілізованим шляхом, захистити власні права та свободи;

- наявність правомірних цілей, планів, намірів у житті, діяльності, вчинках та несприйняття всього протиправного;

- потреба, бажання, навички поводитися правомірно, керуючись стійкими правовими мотивами;

- наявність непохитного імунітету до криміногенних спокус;

- прагнення допомогти правоохоронним органам у розкритті злочину, сприяти реалізації принципу невідворотності покарання;

- намагання утримати інших громадян від правопорушень і спонукання їх до правомірної поведінки;

- посильна участь у підтриманні правопорядку на роботі, за місцем навчання або проживання [11, с. 40].

Висновки. Розбудова соціальної держави зумовлена Конституцією України. Сучасну концепцію соціальної держави можна сформулювати таким чином: відкритість, демократизм і лібералізм влади; громадський мир і соціальна злагода; адресний соціальний захист населення. Успіх у створенні соціальних держав у найбільш розвинених країнах зумовлений спиранням на традиційні цінності.

Громадянське суспільство можливо формувати, синтезуючи досвід країн Західної Європи й Північної Америки та особливості власного культурно-історичного простору.

Соціальна держава як гарант громадянського суспільства може бути збудована

тільки за умов цивілізованих правовідносин, які, у свою чергу, будуть реалізовані в разі дотримання конституційних норм. Великий вплив на динаміку цього процесу має ступінь зростання політико-правової культури всіх шарів населення, що сприяє посиленню контролю за діями влади. Державні інституції повинні більше уваги приділяти розробленню та втіленню загальнонаціональних програм щодо формування поваги до права, становленню демократичної правової культури через систему громадянського виховання.

Література:

1. *Калашиников С. В.* Функциональная теория социального государства. – М., 2002.
2. *Резник Ю. М.* Гражданское общество как феномен цивилизации. Идея гражданского общества в социальной мысли. – М., 1993.
3. *Гаджиев К. С.* «Государство благосостояния» в трактовке современных западных политологов // Эволюция теории и практики «государства благосостояния» в 80-е годы / Отв. ред. О. Сальковский. – М., 1991.
4. *Сіленко А. О.* Соціальна держава: теорія перемін. – Одеса, 2000.
5. *Проект* новой программы социал-демократической рабочей партии Швеции: Реферативный сборник. – М., 1990.
6. *Холостова Е. И.* Социальная политика. – М., 2001.
7. *Кириченко С. О.* Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2001.
8. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. Введение в социальную философию. – Париж, 1930.
9. *Patric J.* Civil Society and the Worldwide Surge of Democracy: Implications for Civic Education // Pinhey L. A. and Boyer C. L., Editors. Resources on Civic Education for Democracy: International Perspectives. – Yearbook No 2. The ERIC Clearinghouse for Social Studies / Social Science Education and the Adjunct ERIC Clearinghouse for International Civic Education. – 1997.
10. *Голосніченко І.* Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави // Право України. – 2005. – № 4.
11. *Осика І.* Правовий нігілізм та правова культура Право України. – 2001. – № 7.